

Základní rysy komedie dell'arte

7 základních rysů

- komerčnost
- profesionalismus
- vytvoření hereckých společností
- uvedení hereček na scénu
- používání obličejových masek
- charakteristický inventář typů
- improvizace

Komerčnost: divadlo jako obchodní činnost

- souvisí s rozvojem kapitalismu
- divadelní společnosti se opírají o smlouvy a smluvní vztahy
- smlouva určuje vztah mezi členy společnosti nebo mezi herci a publikem
- herci jsou sdružováni do profesionálních společností, které hrají nejen u příležitosti náboženských a politických slavností, ale po celý rok jakožto zdroj živobytí
- první smlouva byla podepsána mezi hercem **Ser Maffeo da Padova** (znám rovněž jako Maphio del Re, Maphio ditto Zanni) a 8 herci z Benátek, Padovy a Trevisa **v roce 1545**. Ser Mafeo nazýval svou společnost *Fraternal compagnia* (bratrská společnost, bratrstvo).

Profesionalismus

- celoroční aktivita, živnost, živobytí
- herectví jako řemeslo a profese

3 hrací sezóny:

- období karnevalu 28. 12. – 30. 3. (do Popeleční středy)
- jarní sezóna od Nanebevstoupení Páně (40 dní po Velikonocích) do 15. 6.
- podzimní sezóna 1. 9. – 30. 11. (sv. Ondřej, začátek Adventu)

Vytvoření hereckých společností

- v polovině 16. století
- cestovní společnosti
- nejslavnější a nejbohatší společnosti byly spjaté s některým šlechtickým dvorem (Gonzagové z Mantovy, Medičejští z Florencie)
- řada společností ale byla chudá a proto o nich nemáme dokumenty
- ředitel společnosti se nazýval: corago, maestro, il guido maestro či capocommico
- ředitel mohl být i autorem scénářů, her
- **capocomico** – doslovně „hlavní herec“, slovo *comico* vyjadřovalo do konce 17. století herecké povolání, profesi (*attore professionista*).

Nejslavnější profesionální skupiny

Compagnia di Ser Maphio

- první profesionální skupina osmi benátských, padovských a trevisankých herců, kterou vedl Maffeo del Re, řečený Zanini, povoláním notář, 1545–1553
- smlouva z roku 1545 byla sepsána v Padově

Compagnia dei Gelosi (nadšení, zanícení, horliví či žárliví)

- nejstarší ze známých společností, 1568–1604, ředitel: Francesco Andreini (Capitano Spaventa dalla Valle Inferna)

Compagnia di Alberto Naselli

- Naselli vystupoval pod jménem Zan Ganassa; 1571–1584

Compagnia dei Confidenti (důvěřující, důvěrníci)

- společnost spojená s rodem medicejských, 1574–1599 a 1611–1639, ředitelé: Vittoria Pissimi (innamorata), Flaminio Scala (Flavio)

Compagnia di Pedrolino, 1576–1580

Compagnia degli Uniti (jednotní, svorní, solidární)

- společnost vévody mantovského, 1578–1640, ředitel: Bernardino Lombardi

Compagnia dei Desiosi (vytoužení či žádostiví), 1581–1599

- hráli v ní Diana Ponti (Lavinia) a Tristano Martinelli (Arlecchino).

Compagnia degli Accesi (zapálení, planoucí či inspirovaní)

- společnost vévody mantovského, 1590–1628, ředitel: Pier Maria Cecchini (Frittellino, první zanni)

Compagnia dei Fedeli (věrní)

- společnost vévody mantovského, 1601–1652, ředitel: Giovan Battista Andreini;
společnost hrála i v Praze

Uvedení hereček na scénu

- rané skupiny bez ženských hereček byly aktivní v 40. a 50. letech 16. století
- první herečky: 1564 Lucretia di Siena, 1566–1568 Vincenza Armani (v Mantově)
- vzrůstající popularita hereček, vznik charismatických hvězd
- herečky vedly i společnosti (principálky) nebo byly často hlavními hvězdami a sloupy celého souboru
- Vittoria Pissimi, Isabella Andreini, Vincenza Armani
- herečky příznačně proměnily repertoár, dramaturgii, zápletky, styl profesionálních společností a funkce tradičních masek
- vystupování žen proměnilo i postavení milovníků (zamilovaní/inamoratti)

Maska – Maschera

- je ústředním tématem komedie dell'arte, ke kterému je nutné se neustále vracet jako ke klíči tohoto typu divadla
- zpravidla je maskou chápána *maska obličejová* (a kostýmová)
- v případě komedie dell'arte se vlastně jedná vždy o *půlmasky*, které umožňují mluvení
- masky mají fantaskní, groteskní a zvířecí rysy

Pojem „maska“ – odbočka

Maska, maškara

- z arabštiny *maskharab* – šašek, klaun, komik, arabské sloveso *maskh* – „proměnit se“ ve zvíře, příšeru, blázna
- odtud latinské *masca*, italské *maschera*

Persona

- asi z etruštiny, kde *phersen* znamenalo „maskovaný tanečník“
- odtud latinská *persona* – maska či divadelní role

Larva

- ze starolatinského *lárva* – posmrtná maska, ale i duch zemřelého
- v římské kultuře byla *larva* spojena s ochrannými domácími božstvy

Škraboška, kukla

- české varianty pro slovo maska

Maska jako *tipi fissi* (pevné typy)

- termín *maska* se v komedii dell'arte používá rovněž pro názvy postav, tzv. pevné typy (*tipi fissi*), typizované postavy
- postavy jsou obdařeny určitými vlastnostmi
- leckdy tyto vlastnosti odpovídají i základním psychotypům
- pevné typy jsou:

staří (i vecchi)– Pantalone (respektive il Magnifico), Graziano, Balanzone, a Dottore

zanni – sluhové řady jmen

Capitano

zamilovaní (inamoratti) – mají pouze masku líčenou

Maska jazyková

- vedle obličejové masky pracovala komedie dell'arte s *maskou jazykovou*
- dialekty:
 - zanni – bergamský a neapolský...
 - Pantalone – benátský
 - Dottore – boloňský
 - zamilovaní – literární tradicí ustanovená toskánština
 - španělský Capitano – italština s prvky španělštiny
- je nutné počítat s regionálními variantami na území celé, jazykově a politicky roztržité Itálie
- dialekt masek je dialekt divadelní: „*Nikdo by nemohl studovat neapolský dialekt na základě jazyka Pulcinellů římské provenience. Byla to pouze jazyková maska, komická nářeční deformace italštiny neapolským slovníkem. Jinak by text ztrácel komunikativnost.*“ (Digrin)
- jazyková hybridnost se uchovala i při putování společností po Evropě již od konce 16. století

Maska fyzická

- jedná se o určitý pohybový vzorec (model, matrice), závazný pro jednotlivé typy
- každá z masek má svůj vlastní charakteristický styl hry
- tento styl zahrnuje práci s gestem a hlasem (např. skřehotavý hlas Pantalonův nebo dyšnost Zamilovaných), držení páteře a krokové variace
- divák může číst v postoji těla doslova znaky: co postava cítí, zakouší, vztah k dalším maskám nebo celek situace
- Chaplin, Buster Keaton, bratři Marxové

Charakteristický inventář typů a tradované herectví

- prvními maskami bylo duo Pantalone-Zanni
- zápletky rané komedie vycházely ze souhry sluhy a jeho pána
- vytvořily nejstarší jádro komedie dell'arte
- každá další maska proměňovala „dramaturgii“ komedie
- herci se specializovali pouze na jeden typ
- způsob učení: předávané jako řemeslo: mistrovství od otce nebo oblíbeného herce
- slavný představitel Harlekýna Domenico Biancolelli se učil masku zanniho od svého otce, jenž hrál zanniho Pulcinellu, po jeho smrti pokračoval u herce Carlo Cantù, svého otčima, který hrál brighellovského zanniho Buffetta

Improvizace

- improvizované divadlo se opírá o herce spíše než o psaný text
- nicméně produkce vycházela z obojího – scénáře (scenario) a improvizace
- scénář, canovaccio nebo soggetto (schematický popis děje) sloužil jako vodítko pro návrat k hlavní lince zápletky po improvizovaných částech
- **zibaldone** nebo **libri generici** byly obyčejné knihy, do kterých si herci zaznamenávali materiál pro své improvizované promluvy
- vypsané citáty, které mohly být využity *ad libitum* v jakékoliv příhodné situaci
- ostatní herci museli být schopni vycítit, kdy je mohou očekávat, navádět k nim, nebo od nich tak, aby nebyl přerušen rytmus představení

Libri generici

- nezachoval se žádný exemplář, zachoval se však prolog Služky ve sbírce prologů, které sepsal herec Domenico Bruni, v němž si Služka si stěžuje na své herecké kolegy:

„... ráno mě milostivá (tj. První herečka) zavolá, Ricciolino, přines mi Zamilovanou Fiammenttu, chci se učit, Pantalone potřebuje Calmovy Dopisy, Capitano bravury Kapitána Spaventy, Zanni Bertoldovy vtipy... Milovník chce Platóna, všichni se na mě sesypou, ten chce to, ten zas ono a teď si z ničeho nic vzpomenou, že mám udělat prolog“
(Digrin, původně In Pandolfi)

Libri generici obsahovaly:

- mluvní, rétorické a literární žánry, obraty a různé „situační“ figury – rady, přesvědčování, kletby, loučení, doufání, modlitby, výčitky, tirády, oslovení při pozdravech, zoufání, vtipy, duchaplné maximy, líčení, výlevy emocí, slovní útoky, vášnivé tirády, milostná bědování, nepřičetná blouznění, výčitky, bombastické výlevy
- básně, dialogy, samostatné scény, přísloví a rčení, prology
- scénické dialogy – např. milostný souboj (*guerra amorosa*), nedůvěřivá žena (*donna incredula*)
- monologické básně různých podob – *barzeleta* (vyprávěný vtip), *ottava rima* (osmiveršové zpívané básně na určité téma), *capitolo*

concertare il soggetto

- corago vysvětľil před představením hercům, jaké *soggetto* (téma) či jaké *scenario* se hraje
- vysvětlení zahrnuje vztahy mezi maskami (postavami), plán *příchodů* a *odchodů*, místa děje a použité *generici* (texty)

„Interpretace scénáře byla naplánovaná a odsouhlasena před představením herci a vedoucím souboru, který byl znám jako maestro nebo choragus. On určoval povahu charakterů, hlavní linie a události zápletky a radil, jaká lazza se hodí pro různé situace.“ (Oreglia)

O přípravě před přestavením vypovídá dochovaný text sicilského opata Andrey Perrucciho (*Dell'Arte rappresentativa premedita e all'improvviso*, 1699):

„Herci stáli v kruhu, takže všichni mohli slyšet vysvětlování coraga, ani nemohli počítat, že se budou moct naučit text z paměti nebo využít zkušenosti z předchozího hraní stejné komedie, protože všechno muselo být v souladu s novými variacemi v rozvoji zápletky a rovněž protože jména a místa mohla být rozdílná. Nikdo by si nepředstavil, že si někdo během tohoto domlouvání stoupne stranou, aby se mu nestalo to, co se stalo jednomu herci, který nebyl na schůzce. Omluvil se slovy: „já to celé znám.“ Když ale měla komedie začít, řekl režisérovi „osvěž mi mou paměť.“ A byl přiměřeně osvěžen kbelíkem čerstvě rozpuštěného sněhu, který mu režisér vylil na hlavu s komentářem „ted' jsi osvěžen!“ a tak byl potrestán za svůj přestupek.“

Elasticita monologu a improvizovaných částí

- monolog či improvizace v komedii dell'arte byly jednotkami, které měly určitou elasticitu a mohly se po libosti natahovat nebo zkracovat
- rozměr a hodnota byla závislá jednak na talentu herce či herečky, jednak na potřebě vrátet se k zápletce
- délka se mohla měnit v rámci jednotlivých představení
- jedná se o strukturní prvek, který může být použit u nejjednodušších monologů, stejně jako u komplikovaných dramatických situací
- ukončení sekvence bylo známé všem
- tento strukturní princip můžeme chápat jako jakousi bezpečnostní síť herců

Ukázku této elasticity najdeme v *Dialogo de un Magnifico e Zani Bergamasco*:

„Jeden z nejstarších tištěných skečů, který se vztahuje ke komedii dell'arte, je dialog mezi Magnifikem (původním Pantalonom) a jeho sluhou Zanim. Začíná tím, že pán se pokouší přivolat sluhu na jeviště. Zani zdržuje svůj vstup sérií dotazů a omluv zpoza jeviště, které teoreticky mohou být nekonečné. Herci a publikum vědí, že tato zdržovací sekvence musí být někdy ukončena, a že Zani musí dříve nebo později vstoupit, ale tato sekvence je elastická, takže může být delší nebo kratší podle toho kterého konkrétního představení. Toto je strukturální rys, který může být použit v nejjednodušším monologu, stejně jako ve více komplikovaných dramatických výměnách, a ve skutečnosti většina dalších dialogů je postavena na „elastičnosti“ jednotlivých jednotek.“ (Andrews)

Binární charakter komedie jako estetický princip

- spolupráce nebo nepřátelství
- souboje mezi kontrastními nebo antagonistickými dvojicemi: otec a syn, sluha a pán
- binární dvojice jsou ve scénářích takřka matematicky schématické:

Magnifico (Pantalone) – Dottore	(staří muži)
zanni 1 – zanni 2	(sluhové)
zamilovaná – zamilovaný	(milenci)
Magnifico (Pantalone) – zamilovaná	(asymetrický vztah)
zanni – Dottore	(asymetrický vztah)
otec proti synovi	(archetypální vztah)
kupec proti sluhovi	(sociální postavení)

Lazzi

- komický, žertovný výstup, špílec, gag
- etymologie tohoto slova není jasná (např. azi, azione, l'azione – akce ???)
- lazzi může být chápáno jako materiál, který je součástí hercova osobního repertoáru (*repertorio*), může být využit na scéně během určitého jednání X nebo se jedná o akci, která spíše charakterizuje postavu (masku)
- různá lazzi měl každý herec ve svém osobním repertoáru a rozvíjel je a budoval po celou svou hereckou kariéru.
- příklady lazzi ze scénářů Flaminia Scaly: *Harlekýnova dlouhá scénka zvracení, když ze zvědavosti ochutnal medicínu a udělalo se mu špatně (XXI)*; *Harlekýn s Kapitánem odpoutají pozornost Doktora, oberou ho o všechny palačinky, a ještě během jeho přítomnosti mu je sní (XV)* (K. Bohadlová)
- období lazzi můžeme vidět v Chaplinově filmové grotesce *A Dog's Life*:
<https://www.youtube.com/watch?v=dnlyIIMrZuk>

„Představení komedie je sice do určité míry improvizované, ale herci často používají vtipné výstupy, které znají předem a mají je nacvičené – lazzi. Každý herec si udržuje seznam lazzi, které si buďto sám vymyslel, objevil je při jiné improvizaci nebo se nechal při jejich tvorbě inspirovat jinými herci. Lazzi je pak v canovacciu zapsáno nejjednodušším možným způsobem, například: Vejde Pantalone – lazzi schování měšce s penězi. Herec už potom ví, co má hrát. Lazzi samozřejmě nemusí být jen pro jednoho herce, může být například lazzi „souboj dvou Capitani“. Lazzi mohou využívat různé výrazové prostředky, tedy mohou být lazzi založená na fyzické akci, lazzi mluvená, zpívaná či mimovaná. V samotné hře je pak pro lazzi vyhrazen prostor bezmezně, takže další herec nepřijde, dokud se lazzi nedohraje. Ale zároveň musí být ve střehu, kdyby se něco nepovedlo, jak by mělo, vchází na scénu, aby zachránil kolegu. Zásoba lazzi, je nepostradatelná, zvláště pak užitečná, když ji herec stále obohacuje o nové a vylepšuje ty starší.“ (L. Karásek)

Různé názvy komedie dell'arte

commedia dell'arte

komedie umělecká/řemeslná/profesní/jako živnost

mohla by se jmenovat i *commedia della professione* nebo *dei professionisti*

commedia

komedie jako výraz pro profesionální divadlo

commedia all'improvviso nebo pouze *improvvisa*

improvizovaná komedie

commedia a soggetto

komedie na (dané) téma

commedia a canovaccio

improvizovaná komedie podle scénáře

commedia degli Zanni/ di Zanni nebo pouze *zanesca*

komedie zanniů v počátcích vývoje

commedia delle maschere nebo *commedia di maschere*

komedie masek

commedia italiana nebo *commedia all'Italiana*

italská komedie

Comédie-Italienne

italská komedie hraná ve Francii

pulcinellata (komedie neapolská s maskou Pulcinelly)

buffonesca (fraškovitá/šáškovská/legrační)

a braccio (rychlé improvizace)

istrionica (komediantská/herecká)

ridicolosa (dvorská verze komedie)

varietà (varietní, rozmanité představení)

avanspettacolo (varietní, rozmanité představení)